Monumenten Inventarisatie Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

T Y T S J E R K S T E R A D I E L

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO DE FRIESE WOUDEN

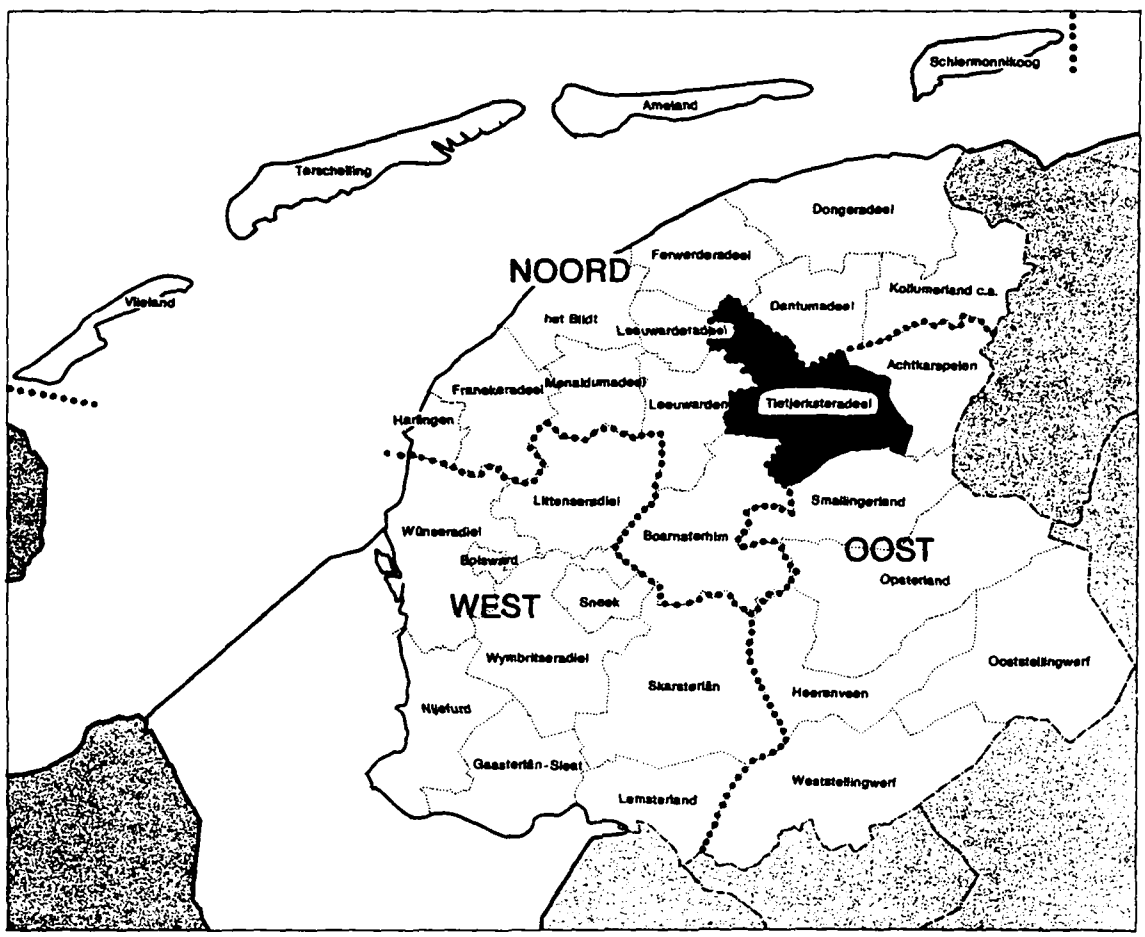

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis 3
2.2 Vervening 4
2.3 Bodemsoorten 4
2.4 Reliëf 4
2.5 Waterbeheersing 5

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik 5
3.2 Verkaveling 5
3.3 Landschapsbeeld 6

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen 6
4.2 Landwegen 7
4.3 Spoor- en tramverbindingen 7
4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening 7

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen 8
5.2 Landbouw en zuivelindustrie 8
5.3 Handel en industrie 9

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen 10
6.2 De nederzettingen op de oostelijke en zuidelijke zandgronden 10
6.3 De nederzettingen op de westelijke zandgronden 14
6.4 De overige nederzettingen 16
6.5 Verspreide bebouwing 17

LITERATUUR 17

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL 19

BIJLAGE BEVOLKINGSONTWIKKELING 20

1 INLEIDING

De gemeente Tytsjerksteradiel is gelegen in regio Oost (De Friese Wouden). De gemeente grenst in het oosten aan de gemeente Achtkarspelen, in het zuiden aan de gemeente Smallingerland, in het westen aan de gemeenten Boarnsterhim, Leeuwarden en Leeuwarderadeel in regio Noord en in het noorden aan de gemeenten Ferwerderadeel en Dantumadeel, mede in regio Noord gelegen.

De gemeente omvat tegenwoordig behalve de hoofdplaats Burgum nog 15 dorpen, nl. Aldtsjerk, Earnewâld, Eastermar, Garyp, Gytsjerk, Hurdegaryp, Jistrum, Mûnein, Noardburgum, Oentsjerk, Ryptsjerk, Sumar, Suwâld, Tytsjerk en Wyns. De dorpen Aldtsjerk, Oentsjerk en Gytsjerk worden samen wel aangeduid als de Trynwâlden.

Tytsjerksteradiel werd in de loop der jaren geconfronteerd met een aantal grenscorrecties. De voornaamste waren :
- de wijzigingen van de grenzen met de gemeente Smallingerland in 1943, waarbij Rottevalle naar Smallingerland werd overgebracht in "ruil" voor het gebied ten noordwesten van Oudega;
- de wijzigingen van de grenzen met de voormalige gemeente Idaarderadeel;
- de overgang van het gebied rond de Grote en Kleine Wielen naar Leeuwarden bij de gemeentelijke herindeling van 1984.

De gemeente Tytsjerksteradiel heeft thans een oppervlakte van 161,42 km^2, waarvan 9,64 km^2 tot het binnenwater behoort.

Op 1 januari 1990 telde de gemeente 30.220 inwoners, waarvan ruim een vierde deel woonachtig was in Burgum, de grootste plaats in deze gemeente. De bevolking woont in vergelijking met sommige andere Friese gemeenten wat meer verspreid over de kernen; meer dan de helft van de dorpen heeft meer dan 1000 inwoners.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis

Tijdens de Riss-ijstijd, omstreeks 200.000 jaar voor Chr., ontstonden in het (zuid)oosten van Friesland als gevolg van de opstuwende werking van het landijs verschillende ruggen. Het door het ijs meegevoerde materiaal dat later bij het afsmelten achterbleef vormde de keileem, welke in Friesland bijna overal in de ondergrond aanwezig is.
Tijdens de Würmijstijd daalde het zeeniveau sterk en lag de Noordzee grotendeels droog. In Friesland werden op de keileemondergrond door de wind zandpakketten afgezet.
Ook in het begin van het Holoceen was het klimaat nog niet zo gunstig en ontstond een deel van de jongere dekzanden aan de westkant van de Friese Wouden. Later werd het klimaat beter waardoor de plantengroei werd bevorderd. De zeespiegel rees sterk en op natte plaatsen ontstond onder bepaalde omstandigheden veen, zoals ook

het geval was in het westelijke deel van de gemeente en in de tussen de zandruggen gelegen laagten. In het noorden van de provincie werd klei afgezet.

2.2 Vervening

Ook in Tytsjerksteradiel heeft de turfgraverij geleid tot grote veranderingen. Vanaf de Middeleeuwen zal op verschillende plaatsen in Tytsjerksteradiel turf gewonnen zijn al was dat in het begin op vrij beperkte schaal. Aanvankelijk lag het accent op de hoogveengraverij, die gedurende enkele eeuwen zeer belangrijk was. Omstreeks het midden van de 18de eeuw zakte de hoogveengraverij steeds verder af naar het zuiden en kwam in Tytsjerksteradiel het accent meer te liggen op de laagveengraverij, die hier voornamelijk in klein bedrijf werd uitgevoerd. In de loop van de 19de eeuw nam ook het belang van de laagveengraverij in Tytsjerksteradiel af; in het begin van de 20ste eeuw stelde ze eigenlijk niets meer voor.
Omstreeks 1850 waren in het landschap nog diverse sporen van de vervening aan te wijzen, in de vorm van een groot aantal plassen (bv. de Leijen), sloten en wijken (bv. in het Witveen). Na 1850 zijn echter veel plassen drooggemaakt terwijl ook de meeste wijken uit het landschapsbeeld zijn verdwenen.

2.3 Bodemsoorten

In de gemeente Tytsjerksteradiel liggen verschillende grondsoorten aan de oppervlakte. Tussen de Murk en de Ee, dus in de omgeving van Wyns, is dat klei. In het hele westelijke deel van de gemeente ligt veen, evenals om en tussen de Leijen en het Bergumermeer. (Dek)zand ligt aan de oppervlakte in de oostelijke helft van de gemeente en in de Trynwâlden met Ryptsjerk.

2.4 Reliëf

De bodem van Tytsjerksteradiel ligt voor meer dan de helft beneden N.A.P. Vooral het westelijke deel van de gemeente ligt laag, met uitzondering van de Trynwâlden met Ryptsjerk en Tytsjerk. De bodem van het ingepolderde en drooggemalen Louwsmeer ligt tot op meer dan 2 meter beneden N.A.P. Op de zandgronden ligt de bodem plaatselijk tot op 3 à 3,5 meter boven N.A.P. en nabij Harste onder Sumar zelfs op 4,5 meter boven N.A.P.

2.5 Waterbeheersing

Met betrekking tot de waterbeheersing zijn de lage ligging van het westelijke deel van de gemeente en het Bergumermeer in het oostelijke deel belangrijke gegevenheden. De waterlozing van Tytsjerksteradiel vond vanouds in hoofdzaak in noordoostelijke richting plaats langs het Langdeel, het Ouddeel en de Murk naar het Dokkumerdiep, een open zee-arm die in 1729 werd afgesloten door de Dokkumer Nieuwe Zijlen. Het Bergumermeer fungeerde als verzamelbekken voor het overtollige water uit de omgeving. Het meer had

in de vorm van de Wijde Ee een natuurlijke uitlaat in westelijke richting. Via de Wijde Ee kwam het water in het Langdeel, waarna het eveneens in noordoostelijke richting werd afgevoerd. Later kon de afwatering vanuit het meer ook direct in noordelijke richting plaatsvinden via de Kuikhornstervaart en de Zwemmer. Ter kering van het water uit de hoogveengebieden werden al in de Middeleeuwen zogenaamde leidijken aangelegd.

Vanaf het begin van de 19de eeuw ontstond in de gemeente een groot aantal particuliere poldertjes, als gevolg waarvan het boezemwater steeds hoger kwam te staan en grote stukken land het grootste deel van het jaar onder water stonden. De polders werden jarenlang met behulp van windkracht bemalen, maar geleidelijk aan namen electrische gemalen de taak over. Het eerste grote waterschap met een electrisch gemaal (1920) omvatte 3.425 ha. land onder Earnewâld.
Eén van de overgebleven poldermolens is de molen die tot 1959 de polder Ouddeel bemaalde en thans in gebruik is als recreatiewoning.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Omstreeks 1850 was het grootste deel van de grond in gebruik als landbouwgrond, zowel in de vorm van grasland (weide- en hooiland) als bouwland. Er werden vooral rogge, haver, boekweit en aardappelen verbouwd. De boekweitbouw nam af en verdween bijna ongemerkt. Na 1875 vond een sterke afname plaats van het areaal bouwland ten gunste van grasland; een proces dat tot na de Tweede Wereldoorlog voortduurde.
Met uitzondering van Wyns en Aldtsjerk werd in de meeste dorpsgebieden een deel van de grond in beslag genomen door de laagveenderij op grote of kleine schaal. In de omgeving van Earnewâld bleef een groot plassengebied achter, terwijl in het Buitenveld weer graslanden kwamen.
Omstreeks het midden van de vorige eeuw waren er ook nog omvangrijke woeste gronden, vooral in de vorm van heidevelden. Grote delen van de heide werden ook tussen 1850 en 1940 ontgonnen en in landbouwgrond herschapen.

3.2 Verkaveling

De strokenverkaveling was omstreeks 1850 het meest voorkomende verkavelingstype in de gemeente. Vooral ter plaatse van de hooilanden waren de kavels relatief lang en smal. Jongere blokvormige verkavelingen waren er in het noordwesten van de gemeente, in de omgeving van Burgum en in het zuidwesten van de gemeente (Alde Mieden). Het in 1847/48 drooggelegde Louwsmeer is op rationele wijze in betrekkelijke grote blokvormige kavels verdeeld evenals het Schwartzenbergsbos in het noordoosten van de gemeente. Bij Sumar, Jistrum, Eastermar en Noordermeer waren oude essenverkavelingen. Woeste gronden als de Statenheide en delen van de Bergu-

merheide waren niet of nauwelijks verkaveld.
In de periode na 1850 werden de nog resterende woeste gronden in cultuur gebracht en in het algemeen op een rationele wijze verkaveld in blokken. Zo werden de gemeenschappelijke gronden in de Suameerder Meenschar in 1883 verkocht aan particulieren en in betrekkelijk grote min of meer rechthoekige kavels verdeeld.
Als gevolg van ruilverkavelingen is vooral in het zuidwesten van de gemeente (bv. het Suawoudster veld) het oude verkavelingspatroon niet meer of nog maar gedeeltelijk herkenbaar.

3.3 Landschapsbeeld

Kenmerkend voor het landschap in de gemeente Tytsjerksteradiel is vooral de grote verscheidenheid. Er kunnen vijf landschapstypen worden onderscheiden, nl. het (kleine) kleigebied, het laagveenweidegebied, het verveende watergebied bij Earnewâld, het merenlandschap van het Bergumermeer en de Leijen en het gesloten coulissenlandschap van de zandgrond met Suwâld, Lytse Geast, Ryptsjerk en de Trynwâlden.
Op de hoger gelegen gronden komen houtwallen voor. Op de hoogst gelegen gronden in het oosten van de gemeente zijn de houtwallen beduidend hoger. Kenmerkende landschapselementen zijn ook buitenplaatsen als de Klinze, Staniastate en Vijversburg met hun parken en bossen en de Griekenland en Turkije-bossen te Oentsjerk.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen

Tytsjerksteradiel is een waterrijke gemeente, maar was vroeger nog rijker aan water. Omstreeks het midden van de vorige eeuw waren er vele meren en plassen, waarvan een deel later is drooggemaakt (bv. het Louwsmeer 1847/48, het Noordermeerdermeer en het Suameerdermeer). De grootste meren die ook nu nog bestaan zijn de Leijen en het Bergumermeer. De Leijen zijn in de 18de eeuw ontstaan als gevolg van verveningswerkzaamheden.
Door de gemeente liepen een tweetal belangrijke vaarroutes richting Groningen, nl. vanuit het Langemeer en het Schalkediep en vanuit de Meersloot en het Ouddiep naar de Wijde Ee en het Bergumermeer, van waaruit men via het Caspar Robles- of Kolonelsdiep (ca. 1508) verder kon varen in de richting van Groningen. Na de Tweede Wereldoorlog werden de vaarroutes sterk verbeterd door het graven van het Prinses Margrietkanaal (1949-1951) dat de route via de Meersloot en het Ouddiep moest vervangen en het Van Harinxmakanaal (1957) dat in de plaats kwam van het Langemeer en het Schalkediep en in verbinding staat met het Prinses Margrietkanaal.
Langs de noordwestelijke grens van de gemeente ligt de Dokkumer Ee, de trekvaart tussen Leeuwarden en Dokkum. Het dorp Wyns ligt aan dat vaarwater. De Murk en de Kuikhornstervaart zijn in het tweede hoofdstuk behandeld.

4.2 Landwegen

Omstreeks 1850 was de in 1830 aangelegde straatweg van Leeuwarden naar Groningen de enige verharde weg. De noord-zuidverbindingen kwamen in de tweede helft van de 19de eeuw aan de beurt, zoals de weg van Heerenveen over Drachten en Burgum naar Dokkum (1850) en de weg vanaf de Groningerstraatweg door Gytsjerk, Oentsjerk en Aldtsjerk naar Birdaard (1858). Het verharden van de weg van Sumar over Eastermar, Schuilenburg en Jistrum naar de Groningerstraatweg was het volgende grote project. In de daarop volgende jaren kregen ook de andere dorpen geleidelijk aan een verharde verbinding met een van de doorgaande routes.

Na de Tweede Wereldoorlog werden ondermeer in het kader van de ruilverkaveling nieuwe wegen aangelegd, zoals de Stinsweg bij Garyp. Een belangrijke verbetering voor het doorgaande verkeer was de aanleg van de autoweg Leeuwarden-Drachten, die door het zuidwestelijke deel van de gemeente loopt.

4.3 Spoor- en tramverbindingen

De spoorverbinding tussen Leeuwarden en Groningen (1866) ligt ook op het grondgebied van de gemeente Tytsjerksteradiel. Bij het dorp Tytsjerk kwam een halte en Hurdegaryp kreeg een station. Ook aan het Ouddeel was een stopplaats. Na 1950 werd niet meer gestopt aan het Ouddeel en te Tytsjerk. Het oude station van Hurdegaryp is door een geheel nieuw gebouw vervangen.

Naast de spoorverbinding kwamen in de tweede helft van de vorige eeuw ook twee tramverbindingen tot stand, nl. Burgum-Veenwouden-Dokkum (1881) en Drachten-Bergumerdam (1896). Tussen Burgum en Dokkum reed aanvankelijk een paardetram. Het begin of eindpunt was aanvankelijk bij de herberg aan de Bergumerdam, maar na 1896 in Sumar. In Bergumerdam was een remise, in Sumar een rijtuigremise met paardestalling. Vanaf dat jaar kon men vanuit Drachten per tram naar Sumar waar men kon overstappen. De paardetram werd in 1913 vervangen door een stoomtram. In Burgum werd de baan langs de Noordersingel verlegd en kwam achter de huizen aan de oostzijde te liggen. Mede als gevolg van de toenemende concurrentie van de autobusdiensten liep de belangstelling voor het vervoer per tram terug en moest uiteindelijk de tramverbinding worden opgeheven. De rails tussen Burgum en Sumar werden ten tijde van de aanleg van het Prinses Margrietkanaal verwijderd; ook de rails tussen Burgum en Veenwouden zijn verwijderd. Voor zover bekend is in Burgum geen tramstation gebouwd; de kaartjes werden verkocht in de herberg aan de Bergumerdam. Ook in het centrum van het dorp werd een bestaande herberg halteplaats.

4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening

In de gemeente Tytsjerksteradiel zijn geen gasfabrieken geweest. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwamen aansluitingen op het aardgas tot stand.

Tytsjerksteradiel kreeg in 1911 een eigen electrische centrale te Burgum. Bij de eerste aansluitingen waren ook de nieuwe woningen in die plaats van de woningbouwvereniging betrokken. De electrificatie van Eastermar en omstreken kwam in 1920 tot stand.
Voor wat betreft de drinkwatervoorziening was men tot in de jaren twintig aangewezen op regenwaterbakken, putten en pompen. In de gemeente Tytsjerksteradiel kwamen in de jaren twintig de eerste aansluitingen op het waterleidingnet tot stand na de bouw van een nieuw pompstation en de uitbreiding van het leidingennet door het in 1922 opgerichte waterleidingbedrijf IWGL. Het nieuwe pompstation dat in 1923/24 bij Bergumerheide (Noardburgum) aan de Groningerstraatweg werd gebouwd is naderhand nog diverse malen vernieuwd en uitgebreid, o.a. in 1958. Van het oorspronkelijke gebouw zijn alleen de fundamenten overgebleven.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen

Omstreeks het midden van de vorige eeuw vond men in het onderhavige gebied haar bestaan voornamelijk in de landbouw (vooral veeteelt, maar ook akkerbouw), veenderij en visserij. Ook was er een zestal eendenkooien. In diverse dorpen woonden vissers, bv. in Tytsjerk en Eastermar en vooral ook in Earnewâld. Het ambacht was het rijkst vertegenwoordigd in de grotere dorpen als Aldtsjerk, Burgum, Eastermar en Garyp. De vervening (zie ook paragraaf 2.2) was omstreeks het midden van de vorige eeuw in Tytsjerksteradiel deels weer op haar retour, maar was daarvoor gedurende enkele eeuwen zeer belangrijk. In het begin van de 20e eeuw stelde ze eigenlijk niets meer voor.
Op veel plaatsen in de gemeente werd armoede geleden en woonde men in hutten en holen. Op de heide bij Burgum werd in 1843 een armhuis gebouwd. In Noardburgum woonden straatmakers en rietdekkers. De straatmakers werkten in de zomer bij de boeren.
In de loop der jaren wist Tytsjerksteradiel van een arme gemeente uit te groeien tot een betrekkelijk welvarende gemeente, o.a. door de industrialisatie (Burgum), de ontwikkeling van het toerisme (Earnewâld) en de verbetering van de landbouwstructuur. Op de landbouw, handel en industrie wordt in de volgende paragrafen nader ingegaan.

5.2 Landbouw en zuivelindustrie

De landbouw in Tytsjerksteradiel werd gekenmerkt door een groot aantal kleinschalige bedrijven. Naast de veehouderij en akkerbouw namen de tuin- en bosbouw in de omgeving van Burgum een bescheiden plaats in. Met betrekking tot de akkerbouw zijn de cichoreibouw en de vlasteelt vermeldenswaardig. Beide beleefden een hausse in de jaren voor 1878 (vooral in de noordelijke Wouden) en waren voor de telers een lucratief onderdeel van het teeltplan. De verwerking van de produkten (zie ook paragraaf 5.3) betekende werk in de winter voor vele arbeiders, waarvan velen in de zomermaanden naar

de kleistreken in Friesland en Groningen trokken om daar te gaan werken.
Naast de melkveehouderij was ook de schapenhouderij op de (Bergumer)heide van enig belang. De zuivelproduktie verplaatste zich vanaf het einde van de vorige eeuw geleidelijk aan van de boerderijen naar de zuivelfabrieken. Op het grondgebied van de gemeente Tytsjerksteradiel ontstond een zevental coöperatieve of particuliere zuivelfabrieken : Oentsjerk (1889), Bartlehiem (1893), Burgum (1893), Garyp (1893), Gytsjerk (1896), Eastermar (1904), Sumar (1908). De zuivelproduktie concentreerde zich geleidelijk aan in Burgum, met uitzondering van de fabriek in Gytsjerk. De fabriek van Oentsjerk sloot reeds in 1913; de fabriek van Sumar in 1931. Enkele fabrieken kregen na sluiting een andere bestemming : de fabriek in Sumar herbergde later een matrassenfabriek, de fabriek in Bartlehiem werd opslagruimte, de fabriek in Garyp mestdrogerij en de fabriek te Gytsjerk kreeg een bestemming in de recreatieve sfeer. De fabriek in Eastermar sloot in 1965. De fabriek in Burgum was in de jaren '70 nog in werking, maar werd uiteindelijk ook gesloten.

5.3 Handel en industrie

Burgum was marktplaats. De weekmarkt die eigenlijk alleen nog maar in naam bestond werd in 1881 opgeheven maar in 1960 (tijdelijk ?) weer in ere hersteld.

Omstreeks het midden van de vorige eeuw waren in Tytsjerksteradiel verschillende bedrijven zoals : 1 bierbrouwerij, 3 leerlooierijen, 3 scheepstimmerwerven en diverse industriemolens (2 houtzaagmolens, 1 schorsmolen en 4 korenmolens). De meeste van deze bedrijven waren gevestigd in Burgum. De bierbrouwerij was gevestigd te Burgum op de plaats waar in 1893 de zuivelfabriek werd gebouwd. Over de leerlooierijen is nog weinig bekend, mogelijk waren ook deze in Burgum gevestigd. In Burgum waren vroeger meerdere scheepswerven, waar houten schepen (o.a. pramen) werden gemaakt. Een van de scheepswerven staakte ca. 1910 de produktie. Aan de Bergumerdam is één van de hellingen bewaard gebleven. Burgum had vroeger twee korenmolens; de molen aan de Mounewei werd ca. 1919 afgebroken terwijl uit de rogmolen aan de Bergumerdam (1905) een mengvoederbedrijf ontstond. De reeds lang verdwenen oliemolen was aanvankelijk een eek- of schorsmolen. De windhoutzaagmolen werd vervangen door een stoomzaagmolen, die (ca. 1885 ?) afbrandde en door een nieuwe molen werd vervangen. De nieuwe molen bleef in bedrijf tot aan de verplaatsing van het bedrijf naar Bergumerdam in 1936. Behalve in Burgum waren er korenmolens in Eastermar en Gytsjerk. In Jistrum (Schuilenburg) was vanaf ca. 1875 tot 1913 een oliemolen.

Van de vlasteelt en de cichoreibouw en verwerking werd al eerder melding gemaakt. De cichoreifabrieken staakten in Tytsjerksteradiel hun produktie aan het einde van de 19de eeuw. Op de Bergumer Nieuwstad hield in 1916 de in 1863 opgerichte cichoreifabriek op met produceren. In het gebouw kwam later een timmerfabriek. Ook

aan de Bergumerdam was een (stoom)cichoreifabriek.
De heer Th. Van Welderen Baron Rengers stichtte (stoom)vlasfabrieken in Mûnein (1898) en aan de Kuikhornstervaart in Noardburgum (1911). De vlasindustrie verdween na de Tweede Wereldoorlog (1968). De fabrieksgebouwen zijn in beide plaatsen bewaard gebleven.
Een bijzonder bedrijf is de N.V. Ned. Thermochemische fabrieken (N.T.F.) te Sumar-Burgum, het destructiebedrijf voor Noord-Nederland, dat in 1926 werd opgericht. Na de oorlog werd het bedrijf gemoderniseerd en uitgebreid.

Na de Tweede Wereldoorlog werd langs het Caspar Robles- of Kolonelsdiep bij Schuilenburg een nieuw industrieterrein aangelegd, waarop diverse bedrijven een plaatsje vonden. Ook bij Burgum, dat in 1959 werd aangewezen tot industriekern, werd langs het kanaal een nieuw terrein aangelegd waarna de industrie in deze plaats zich kon ontwikkelen (o.a. scheepsbouw, zuivel, bouw, drukkerij en ijzervlechterij).

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

Tytsjerksteradiel is een vanouds bewoond gebied. Net als op andere plaatsen in de Friese Wouden hebben zich ook op het grondgebied van deze gemeente in de Middeleeuwen bevolkingsverschuivingen voorgedaan. Terwijl sommige dorpen (bv. Suwâld en Hurdegaryp) verplaatsingen over korte afstand kenden liepen dorpen als Earnewâld en het voormalige Sigerswoude grotendeels leeg en nam het inwonertal in het oosten van Tytsjerksteradiel toe. Meer in detail is er over dit proces in deze omgeving nog maar weinig bekend en het voert in het kader van deze beschrijving ook te ver om er uitgebreid op in te gaan. Voor de ontwikkeling van sommige nederzettingen zijn ook de verveningswerkzaamheden van belang geweest. Over de gevolgen ervan voor de nederzettingsvormen is eveneens weinig geschreven. Belangrijke sporen lijken voor een groot deel te zijn uitgewist. De ontginning van heide leidde tot het ontstaan van Noardburgum.
In het navolgende komen eerst de nederzettingen op de oostelijke en zuidelijke zandgronden aan bod, vervolgens de nederzettingen op de westelijke zandgronden en tenslotte de drie resterende dorpen.

6.2 De nederzettingen op de oostelijke en zuidelijke zandgronden

Op de oostelijke en zuidelijke zandgronden ontstonden in de Middeleeuwen de dorpen Burgum, Hurdegaryp, Sumar, Garyp, Eastermar en Jistrum. Noardburgum is van veel recenter datum.
Een aantal nederzettingen is in de periode 1850-1940 relatief sterk gegroeid, bijvoorbeeld Noardburgum, Hurdegaryp, Sumar en vooral Garyp. Na de Tweede Wereldoorlog zijn met name Burgum en Hurdegaryp sterk uitgebreid.

Burgum (Bergum)
Burgum, de hoofdplaats van de gemeente, was oorspronkelijk een streekdorp met uitgaande plaatsen en al vroeg een belangrijke plaats in Oostergo met een centrumfunctie (markt) voor de omgeving. Vroeger stonden hier een klooster en diverse states. Het klooster werd aan het einde van de 16de eeuw afgebroken; de states zijn eveneens uit het dorpsbeeld verdwenen.
Omstreeks 1850 had het dorp een complexe plattegrond; het omvatte een zestal buurten en wat verspreid liggende bebouwing langs de wegen die samen een relatief dicht netwerk vormden. De hoofdkern Bergumerburen en de Nieuwstad hadden een min of meer gesloten bebouwing. Aan de westzijde lag Gaastmaburen, aan de oostzijde Noordermeer en tussen Bergumerburen en Nieuwstad lag het buurtje het Klooster, waar ook de kerk stond. Ten zuiden van de hoofdkern, aan het vaarwater naar Groningen, lag Bergumerdam. Bergumerdam was een levendige buurt want hier waren o.a. een herberg, een brouwerij, een scheepstimmerwerf, een houtzaag- en een eekmolen. Bij het dorp waren diverse boomkwekerijen en tuinbouwbedrijfjes.
Na 1850 is de hoeveelheid bebouwing langs de bestaande wegen aanzienlijk toegenomen, o.a. langs de Noordersingel en in de richting van Bergumerdam. In het laatste kwart van de vorige eeuw reed de paardetram voor het eerst door het dorp. Toen in 1913 de paardetram werd vervangen door de stoomtram werden de rails langs de Noordersingel in oostelijke richting verplaatst en kwamen daardoor achter de huizen te liggen. In Bergumerdam verdween o.a. de brouwerij waarvoor in 1896 de zuivelfabriek in de plaats kwam. Ten zuiden van de Bergumerdam werd in 1926 de Thermo-chemische fabriek gebouwd.
De meer grootschalige veranderingen zijn van na de Tweede Wereldoorlog. Rondom de oude hoofdkern ontstond een grote dorpskom. Bij Bergumerdam is de situatie gewijzigd als gevolg van de aanleg van het Prinses Margrietkanaal (Groningervaart). Langs het kanaal werd een nieuw industrieterrein aangelegd. Burgum werd in 1959 aangewezen tot industriekern en kreeg een aantal nieuwe bedrijven.

Noardburgum (Noordbergum)
Op de heide was in de 18de en vooral ook in de 19de eeuw veel verspreid gelegen bebouwing ontstaan vooral in de vorm van kleine huizen en hutten. In de loop der jaren begonnen zich enkele concentraties in de bebouwing af te tekenen, zoals het latere Zevenhuizen en langs de Groningerstraatweg. In 1843 werd op de heide een armhuis gebouwd. Aan de straatweg werd in 1850 een kerk gebouwd en in 1864 een school. De ontginning van de heide werd vanaf het midden van de 19de eeuw op initiatief van N. Ypey op grotere schaal voortgezet. Ypey liet op de ontgonnen grond enkele boerderijen bouwen, waarvan "Groot Veldlust" (1850) de eerste was. Na verloop van tijd kwam het accent van de bebouwing steeds meer te liggen op het aan de straatweg en even ten noorden daarvan gelegen deel. De buurschappen werden in 1930 verenigd tot een zelfstandig dorp met de naam Noardburgum (Noordbergum).
Na de Tweede Wereldoorlog ontstond een duidelijke dorpskom. In de nabij gelegen bossen werd het verpleeghuis Nieuw Toutenburg gebouwd.

Hurdegaryp (Hardegarijp)
Het dorp Hurdegaryp lag vroeger meer zuidelijker dan tegenwoordig. De dorpskerk staat op de kaart van 1718 nog nabij de Zomerweg getekend, maar bijna alle bebouwing ligt dan al aan de meer noordelijk gelegen weg. In 1830 werd de straatweg naar Groningen over de weg door het dorp aangelegd. Enkele noemenswaardige elementen in de plattegrond van dit wegdorp omstreeks 1850 zijn de Bennemastate met de erbij horende tuinen ter weerszijden van de straatweg en een tolhuis aan het oosteinde van het dorp. In 1866 kwam Hurdegaryp aan het spoor te liggen en kreeg het een station of haltegebouw. Terwijl de hoek tussen het spoor en de straatweg werd opgevuld en bebouwing ontstond aan de Nieuwe weg in zuidelijke richting, breidde ook de bebouwing langs de straatweg uit. Rentenierswoningen en villa's maken een belangrijk deel uit van deze nieuwe bebouwing. Na de Tweede Wereldoorlog groeide het dorp sterk als gevolg van de vestiging van forensen. Ten zuiden van de straatweg kwamen enkele forse nieuwe woonwijken tot stand.

Onder Hurdegaryp hoort ook de nederzetting Veenwoudsterwal, deels ook in de gemeente Dantumadeel gelegen. Veenwoudsterwal is waarschijnlijk ontstaan als gevolg van de verplaatsing van de bewoning van een noordelijker gelegen nederzetting. De verdere ontwikkeling is nauw verbonden met de turfwinning, welke reeds plaatsvond in de 15e eeuw en tot in de 19e eeuw voortduurde. De bebouwing van Veenwoudsterwal is aan weerszijden van de vaart gesitueerd en heeft zich in de loop van de 19e en 20e eeuw nog enigszins verdicht.

Sumar (Suameer)
Sumar ontstond als agrarische nederzetting. De boerderijen lagen langs de wegen terwijl nabij de kerk een kleine kern was ontstaan. In de omgeving van het dorp lagen bouw- en weilanden; de boeren hadden gemengde bedrijven. Het bouwland in de omgeving van het dorp is later geleidelijk aan vrijwel geheel verdwenen. Het dorp had vroeger een eigen korenmolen. Behalve genoemde kern en de verspreid langs de wegen gelegen boerderijen hoorden bij Sumar ook enkele buurschappen waarvan Landsburen, de Harste, Heidhuizen (Suameerder Heide) en Suameerder Tieke de belangrijkste waren.
Na 1850 was sprake van enige verdichting van de bebouwing, zowel in de kern als langs de wegen daarbuiten. In 1896, ten tijde van de opening van de trambaan Drachten-Sumar, werd een tramstation gebouwd. Op de heide ten zuiden van het dorp waren tot in het begin van deze eeuw ca. 50 spitketen (hutten). De heide werd geheel ontgonnen, er werden verharde wegen aangelegd en de hutten maakten plaats voor kleine huizen en ontginningsboerderijtjes. De "industrialisering" liet ook in Sumar enkele sporen na. In de Harste werd in 1908 aan de weg naar Drachten de zuivelfabriek gebouwd, die na de opheffing in 1931 nog in gebruik was als matrassenfabriek. In of bij dit buurschap werden overigens ook een kerk en een school gebouwd. Een ander bedrijf dat eigenlijk op het grondgebied van Sumar staat is de Thermochemische fabriek (zie Hoofdstuk 5).

Langs het Prinses Margrietkanaal werd na de Tweede Wereldoorlog een industrieterrein aangelegd. Aan de westzijde van de oude kern werden verschillende nieuwe woningen gebouwd. Aan het Bergumermeer kregen gronden een recreatieve bestemming (camping). Voor het doorgaande verkeer vanuit Burgum naar Drachten werd omstreeks 1950 een nieuwe weg aangelegd die het verkeer met een boog om de dorpskom heen leidt.

Garyp (Garijp)
Het in het zuiden van de gemeente gelegen dorp Garyp was een oude agrarische nederzetting met een ietwat langgerekte structuur. Via de Garijpervaart had het dorp een verbinding met de Wijde Ee.
Na de verbetering van de wegen naar Wartena (west) en Oudega (zuid) is het dorp vooral langs deze wegen relatief sterk gegroeid (boerderijtjes en woudhuisjes). Langs de vaart werd in 1893 aan de noordzijde van het dorp de zuivelfabriek gebouwd.
Na de Tweede Wereldoorlog vond een verdere geringe verdichting van de bebouwing plaats en werd het dorp aan de noordzijde op bescheiden schaal uitgebreid. Door de aanleg van een nieuwe weg kan het doorgaande verkeer aan de noordzijde om de dorpskern heen worden geleid. De omgeving van Garyp met voorheen veel woudhuisjes is sterk veranderd als gevolg van de ruilverkaveling en de aanleg van de nieuwe weg Leeuwarden-Drachten.

Eastermar (Oostermeer)
Op het vrij uitgestrekte dorpsgebied van Eastermar kwamen in de loop van de tijd meerdere bebouwingsconcentraties tot stand. Omstreeks het midden van de vorige eeuw waren de belangrijkste concentraties :

a. Hoogzand; het oude agrarische dorp, een esdorp-achtige verzameling van boerderijen, (arbeiders)woningen en een kerk.
b. Snakkerburen; de "nieuwe" dorpskern (waarop tussen ca. 1500 en ca. 1750 steeds meer het zwaartepunt van het dorp kwam te liggen) bestaande uit tussen de Leijen en het Bergumermeer aan de Lits gelegen min of meer gesloten bebouwing met o.a. een korenmolen en een (voormalige ?) brouwerij, ontstaan in samenhang met de verveningswerkzaamheden in deze hoek van de gemeente. De bebouwing was vroeger op het water gericht, maar later met het front naar de dorpsstraat gekeerd.
c. Witveen; een geïsoleerd gelegen nederzetting van boerderijen in het zuidwesten van het dorpsgebied en van de gemeente. Witveen is ontstaan ten tijde van de verveningswerkzaamheden in deze hoek van de gemeente, maar de veenarbeiderswoningen hebben al vroeg plaatsgemaakt voor boerderijen gebouwd, die voor een groot deel min of meer op een rijtje waren gelegen aan de wijken, die omstreeks 1850 nog aanwezig waren.
d. Schuilenburg; aan het begin van de 16de eeuw ontstaan, aanvankelijk slechts bestaande uit het vallaatshuis, later uit een herberg, een klein aantal huizen en enkele bedrijfjes nabij de brug over het Kolonelsdiep.

De plattegronden van de nederzettingen zijn tussen 1850 en 1940 niet ingrijpend gewijzigd. In het oude dorp (Hoogzand) was sprake

van een geringe verdichting van de bebouwing, waarbij vooral de grote rentenierswoningen met schuur opvallen. Bij Snakkerburen werd de vroeger enigszins kronkelende Lits rechtgemaakt en verrees in 1904 de zuivelfabriek van Eastermar. In het gebied rond Witveen verdwenen de wijken; de Dwarssloot of Witveenstervaart bleef bestaan. Bij Schuilenburg, waar omstreeks 1920 al een 20-tal gebouwen stond, werd na de Tweede Wereldoorlog een bedrijventerrein aangelegd en ontstond een grote plas (a.g.v. zandwinning ?). Na de Tweede Wereldoorlog werden aan de noordzijde van Snakkerburen verschillende nieuwe woningen gebouwd.

Jistrum (Eestrum)
Jistrum is een oude van oorsprong agrarische zandnederzetting met es- en brinkrestanten. De (tegenwoordig voornamelijk niet-agrarische) bebouwing is vanouds geconcentreerd in een langwerpige kern aan en op een brinkachtige ruimte, terwijl aan de randen van en in beperkte mate ook op het es-achtige bouwlandcomplex boerderijen waren gelegen. De plattegrond van het dorp is door de jaren heen tot op heden toe niet of nauwelijks gewijzigd; er was slechts sprake van een geringe verdichting van de bebouwing. Na de Tweede Wereldoorlog werd aansluitend aan de kern een van omvang bescheiden woonwijkje gerealiseerd.

6.3 De nederzettingen op de westelijke zandgronden

Op de westelijke zandgronden ontstonden in de Middeleeuwen de dorpen Aldtsjerk, Oentsjerk, Gytsjerk, Ryptsjerk en Tytsjerk. Mûnein (Molenend) hoorde tot 1948 onder Oentsjerk, maar werd in dat jaar een zelfstandig dorp. In tegenstelling tot een belangrijk deel van de in de vorige paragraaf behandelde dorpen zijn de ruimtelijke veranderingen in de periode 1850-1940 in de nederzettingen op de westelijke zandgronden beperkt gebleven. Vanaf de jaren '60 zijn de meeste dorpen relatief sterk gegroeid als gevolg van het opkomende forensisme.

Aldtsjerk (Oudkerk)
De bebouwing van de kern van Aldtsjerk lag omstreeks 1850 langs de weg en langs de Murk, waarover een brug was gelegen. Het dorp had een verbinding met de Dokkumer Ee. Even ten noordoosten van de kern lag het landgoed de Klinze. Kort na het midden van de vorige eeuw werd de weg door dit dorp naar Birdaard aangelegd, deels langs een nieuw tracé. Aan deze weg verrezen verschillende nieuwe huizen. De plattegrond van dit dorp is niet wezenlijk veranderd. Wel werd na de Tweede Wereldoorlog het doorgaande verkeer langs een nieuwe route om de kern heen geleid.
Tot het dorpsgebied van Aldtsjerk hoort ook het grootste gedeelte van het aan de Dokkumer Ee gelegen buurschap Bartlehiem, bekend van de Elfstedentocht. Dit buurschap kreeg een zuivelfabriek in 1893. De fabriek sloot in 1977 en was nadien nog in gebruik als papieropslag.

Oentsjerk (Oenkerk)
Het belangrijkste deel van de bebouwing lag langs de door het dorp lopende hoofdweg, zodat Oentsjerk als een streek- of wegdorp getypeerd kan worden. Belangrijke elementen in de dorpsplattegrond zijn Staniastate en Heemstrastate met hun tuinen en parken, beide aan de oostzijde van de hoofdweg gelegen. De dorpsplattegrond veranderde tot na de Tweede Wereldoorlog niet wezenlijk. Wel trad een zekere verdichting van de bebouwing op.
Na 1970 werd Oentsjerk een forensendorp. Als gevolg van de bouw van verschillende nieuwe woningen rondom de Heemstrastate kreeg het dorp een kom aan de oostzijde van de hoofdweg.

Gytsjerk (Giekerk)
Gytsjerk is een oud dorp, dat vroeger geen echte kern had. De bebouwing (m.n. kerk, boerderijen en arbeiderswoninkjes) lag verspreid langs enkele wegen. Het dorp had ook een korenmolen. Omstreeks 1850 waren er twee buitenplaatsen, Sjoerdastate en Poelzigt. Na 1850 vond een aanmerkelijke verdichting van de bebouwing langs de bestaande wegen plaats met o.a. rentenierswoningen (vb. Rinia van Nautaweg) en een zuivelfabriek (1896) met een directeurswoning en woningen voor de fabrieksarbeiders. Verder verdween Sjoerdastate van de kaart.
Afgezien van het verdichtingsproces veranderde de plattegrond van het dorp niet noemenswaardig tot na de Tweede Wereldoorlog. Behalve de zuivelfabriek had het dorp ook een roggebroodfabriek (later groothandel in bonbons etc. ?) een veevoederfabriek en timmerbedrijven. Onder invloed van het forensisme werden vele nieuwe woningen gebouwd en ontstond een dorpskom ten westen van de hoofdweg.

Ryptsjerk (Rijperkerk)
De bebouwing van Ryptsjerk bestond omstreeks het midden van de vorige eeuw uit een kleine kern langs de vaart nabij de kerk en enkele langs de wegen gelegen boerderijen. Tot het dorpsgebied van Ryptsjerk hoorde vroeger ook de buitenplaats Vijversburg.
Na 1850 breidde het dorp zich op kleine schaal uit in noordelijke richting. Het omstreeks 1844 naar ontwerp van Roodbaard aangelegde park bij Vijversburg werd na drooglegging van de Zanding (voor 1926) uitgebreid. Het huis zelf werd in 1894 verbouwd. In het park verrees (voor 1926) een uitzichttoren. Tegenover Vijversburg, aan de andere zijde van de weg naar Tytsjerk, werd in 1892 het nog bestaande, opmerkelijke complex woningen van de Stichting Op Toutenburg gebouwd. De ruimtelijke structuur van het dorp is echter tot op heden niet of nauwelijks veranderd.

Tytsjerk (Tietjerk)
Het dorp Tytsjerk had aanvankelijk geen echte kern; de bebouwing (kerk en boerderijen) lagen verspreid langs de doorgaande weg. Tot de aanleg van de Groningerstraatweg was het dorp een pleisterplaats voor de reizigers tussen Leeuwarden en Groningen. Omstreeks 1850 was reeds sprake van enige verdichting van deze bebouwing nabij de kerk. In 1866 kwam Tytsjerk aan het spoor te liggen en werd hier een stopplaats geopend. Direct ten noorden van

het spoor ontstond nieuwe bebouwing (woningen ?). Langs de bestaande wegen nam de bebouwing geleidelijk aan ook iets toe.
Na de Tweede Wereldoorlog werd Tytsjerk een forensenplaats; de nieuwe huizen werden vooral ten noorden van het spoor gesitueerd, waardoor daar een kern ontstond.
Bij het dorp hoort ook de buurschap Lytse Geast (Kleine Geest), een groepje dicht bij elkaar gelegen boerderijen en woningen. Uit vergelijking van kaartmateriaal blijkt dat ook Lytse Geast tussen 1850 en 1925 op bescheiden schaal werd uitgebreid.

Mûnein (Molenend)
Op het oostelijke deel van het dorpsgebied van Oentsjerk was (nabij het meer de Zwarte Broek) al voor de 18de eeuw een buurtje ontstaan rond de molen, dat de naam Mûnein (Molenend) kreeg en haar ontstaan mede aan de vervening zou hebben te danken. De nederzetting wordt ook wel eens getypeerd als heidedorp. Het buurtje had een eigen school. In 1898 werd hier een vlasfabriek gebouwd. Mûnein groeide relatief sterk in de 19de en 20ste eeuw. In 1948 werd het een zelfstandig dorp. Een groot deel van de Zwarte Broek werd (deels voor 1936 en deels tussen 1936 en 1949) drooggelegd; de vlasfabriek, waarvan de gebouwen bewaard zijn gebleven, bleef over water bereikbaar.

6.4 De overige nederzettingen

Earnewâld (Eernewoude)
Earnewâld is een veennederzetting aan het Eernewoudster Wijd. Als gevolg van de laagveengraverij (met name in de 18de eeuw) liggen in de omgeving van het dorp uitgestrekte plassen. Earnewâld had omstreeks 1850 een betrekkelijk compacte kern rond de kerk met vooral kleine woonhuizen en verder enkele verspreid langs het water gelegen boerderijen.
Pas na de Tweede Wereldoorlog werd de kern in westelijke richting uitgebreid. Het dorp werd dankzij de groeiende belangstelling voor de watersport een druk centrum voor deze vorm van recreatie.

Suwâld (Suawoude)
Suwâld is een streekdorp, waarvan de bebouwing behalve de kerk voornamelijk uit boerderijen bestond. De structuur van het dorp is tussen 1850 en 1940 nauwelijks veranderd. Wel vond in deze periode een opmerkelijke verdichting van de (lint)bebouwing plaats, vooral nabij de kerk. Dit proces heeft zich na de Tweede Wereldoorlog voortgezet.

Wyns
Het aan de Dokkumer Ee gelegen Wyns is het enige terpdorp van Tytsjerksteradiel. In dit kleine dorp staan een kerkje en enkele huizen en boerderijen, deels ook aan de westzijde van de Ee. De ruimtelijke structuur van het dorp heeft geen ingrijpende veranderingen ondergaan.

6.5 Verspreide bebouwing

Vooral in de hoger gelegen delen van de gemeente kwam betrekkelijk veel verspreid gelegen bebouwing voor in de vorm van boerderijen en een groot aantal woudhuisjes. Met name in de omgeving van Garyp, maar ook elders in de gemeente, zijn veel woudhuisjes verdwenen.

LITERATUUR

Algemeen

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk : Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied van de Provincie Friesland (1.1.1984 t/m 1.1.1990), nr. 166. Leeuwarden, augustus 1990.

J. Cnosser De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

Ir. P.A. van der Sluis. Cultuurtechnische ontwikkelingen in de Friese Wouden na 1918. Drachten, 1963.

Tytsjerksteradiel

C. W. Klarenbeek e.a. (red.) Karakteristyk Tytsjerksteradiel. Uitgave van de Stichting Karakteristyk Tytsjerksteradiel. Burgum, 1983.

Roelof M. Kooistra e.a. Jistrum 750 jier in doarp yn'e Wâlden. Uitgave van Doarpsbelang Jistrum-Skûlenboarch, 1981.

Eke Koonstra-Koop e.a. Noordbergum in woord en beeld. Uitgave van de Vereniging voor Dorpsbelangen t.g.v. het 50-jarig jubileum 1985.

J.J. Spahr van der Hoek & Y.N. Ypma. Tietjerksteradeel. Leeuwarden 1978.

B.R. Veltman. Oostermeer. Heruitgave Buitenpost, 1978. (oorspr. 1924)

H. van der Vliet. Burgum, Wâld- en wetterdoarp. Ljouwert, 1969.

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL

Grietenijkaarten van B. Schotanus à Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma 1718.

Nieuwe atlas van de Provincie Friesland bevattende kaarten van de dertig Grietenijen of gemeenten, met de daarin gelegene elf steden en haar grondgebied, alsmede van de eilanden Ameland en Schiermonnikoog. Leeuwarden, bij W. Eekhoff. 1849-1859.

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland. Leeuwarden 1865-1867.

Topografische kaarten 1 : 25.000 van ca. 1930 en de (gedeeltelijk) herziene versies van ca. 1950.

Grote Topografische Atlas van Nederland 1 : 50.000. Deel 2, Noord Nederland. Wolters-Noordhoff b.v. Groningen, 1987.

BIJLAGE BEVOLKINGSONTWIKKELING

	1856	1876	1895	1900	1905	1925	1940	1990	
Aldtsjerk	515	594	648	648	667	702	729	543	
Burgum	2551	3571	3613	3674	3705	3812	2637	8900	1)
Earnewâld	225	235	281	299	286	335	327	342	
Eastermar	1090	1181	1348	1330	1347	1388	1413	1420	
Garyp	766	1070	1389	1471	1551	1740	1929	1834	
Gytsjerk	433	676	695	727	774	814	914	2350	
Hurdegaryp	820	1091	1213	1199	1202	1259	1377	4726	
Jistrum	471	637	660	674	678	774	763	866	
Mûnein								713	2)
Noardburgum							1826	2366	1)
Oentsjerk	804	1049	1178	1120	1219	1296	1177	1596	2)
Ryptsjerk	424	630	664	700	722	838	891	717	
Sumar	731	1098	1124	1228	1218	1347	1376	1405	
Suwâld	235	346	425	442	487	530	579	589	
Tytsjerk	464	693	735	761	775	845	891	1654	
Wyns	125	179	185	179	185	215	219	199	

1. De buurschappen op de heide ten noorden van Burgum (Bergum) werden in 1930 verenigd tot een dorp met de naam Noardburgum (Noordbergum).
2. Mûnein (Molenend) hoorde tot 1948 onder Oentsjerk (Oenkerk), maar werd in dat jaar een zelfstandig dorp.

Kaart 1
Gemeente Tytsjerksteradiel
Gemeente Tytsjerksteradiel (1865)
J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

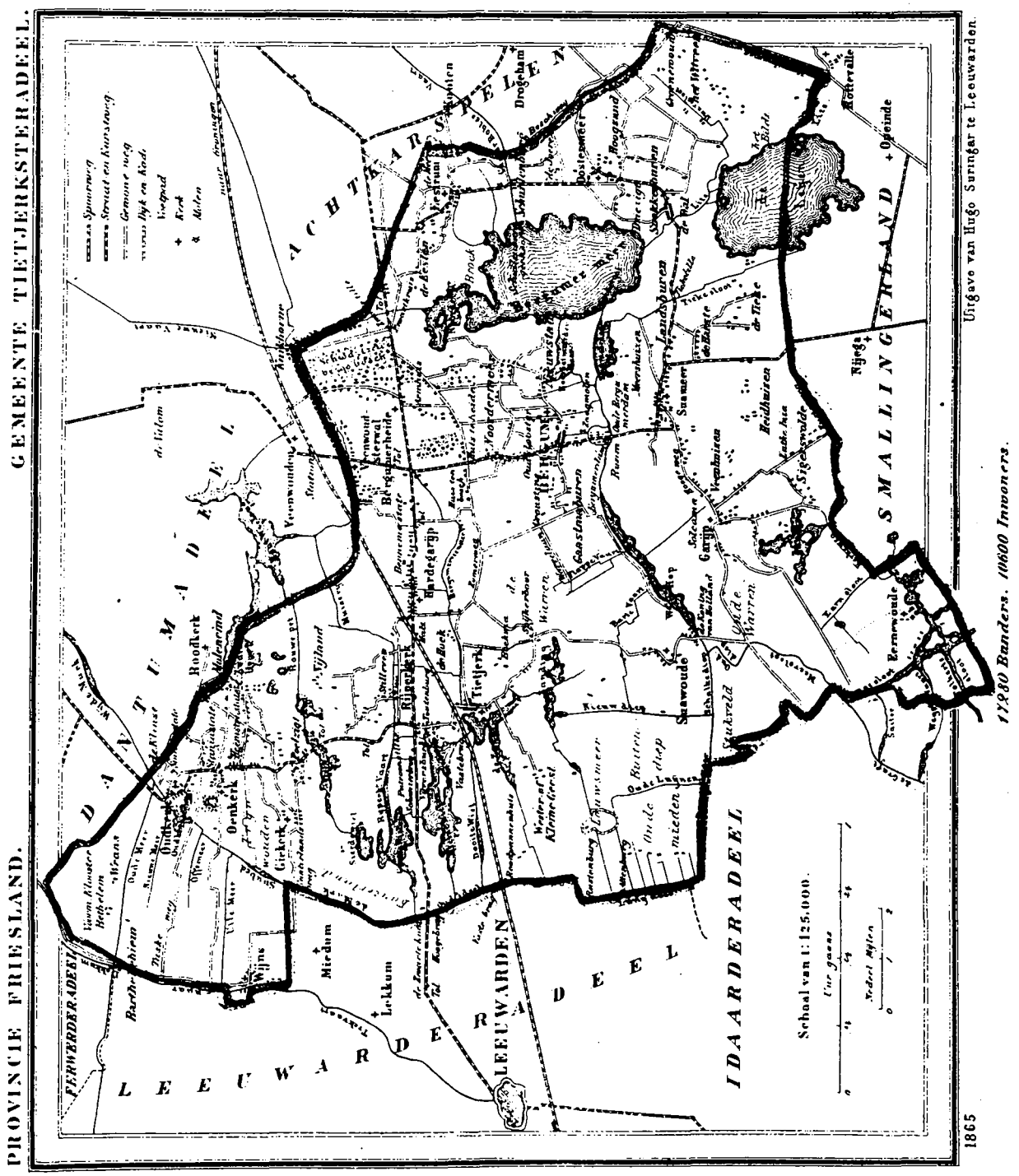

Kaart 2
Gemeente Tytsjerksteradiel
Gemeente Tytsjerksteradiel (1958)
J.H. Brouwer (Hoofred.) Encyclopedie van Friesland.

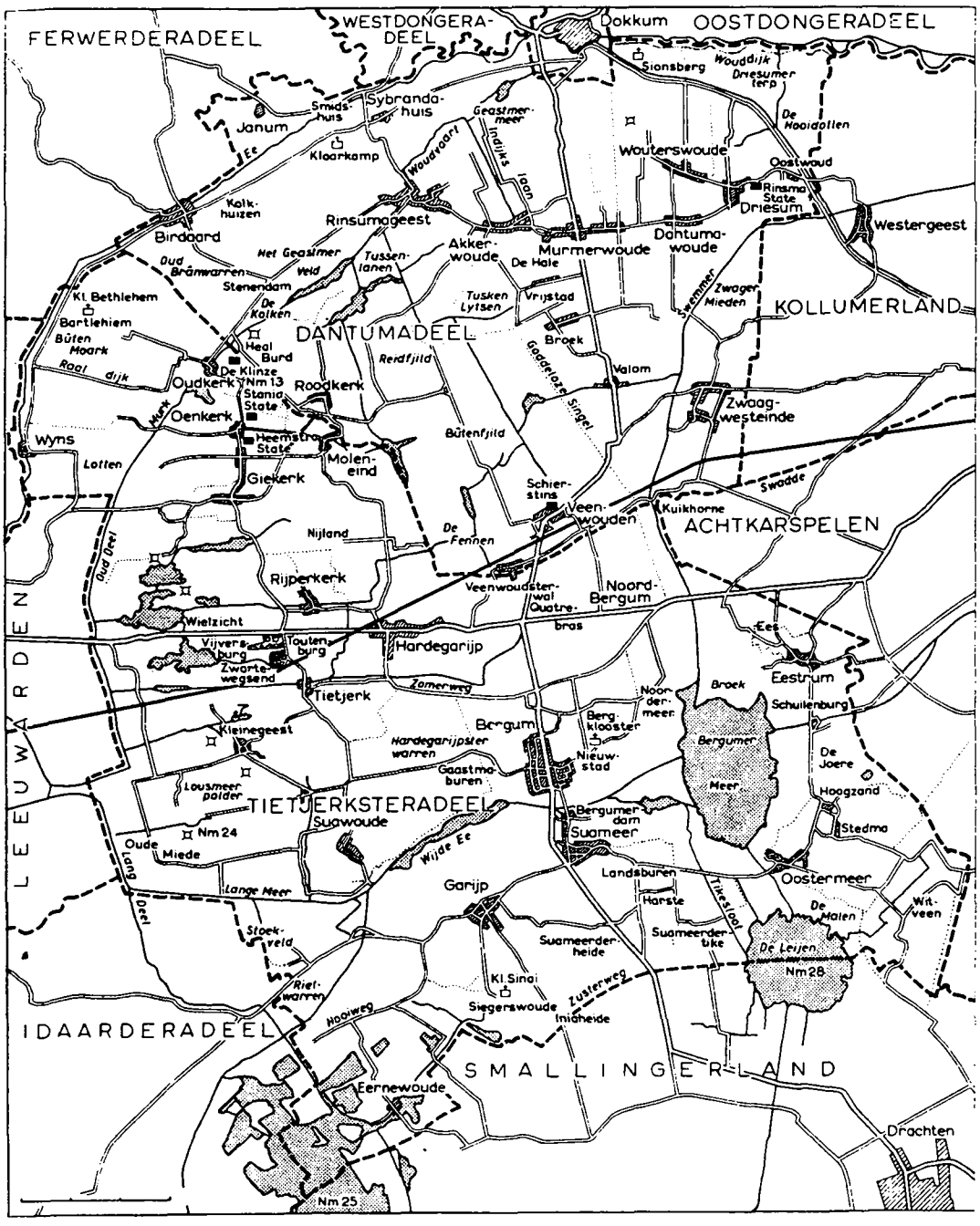
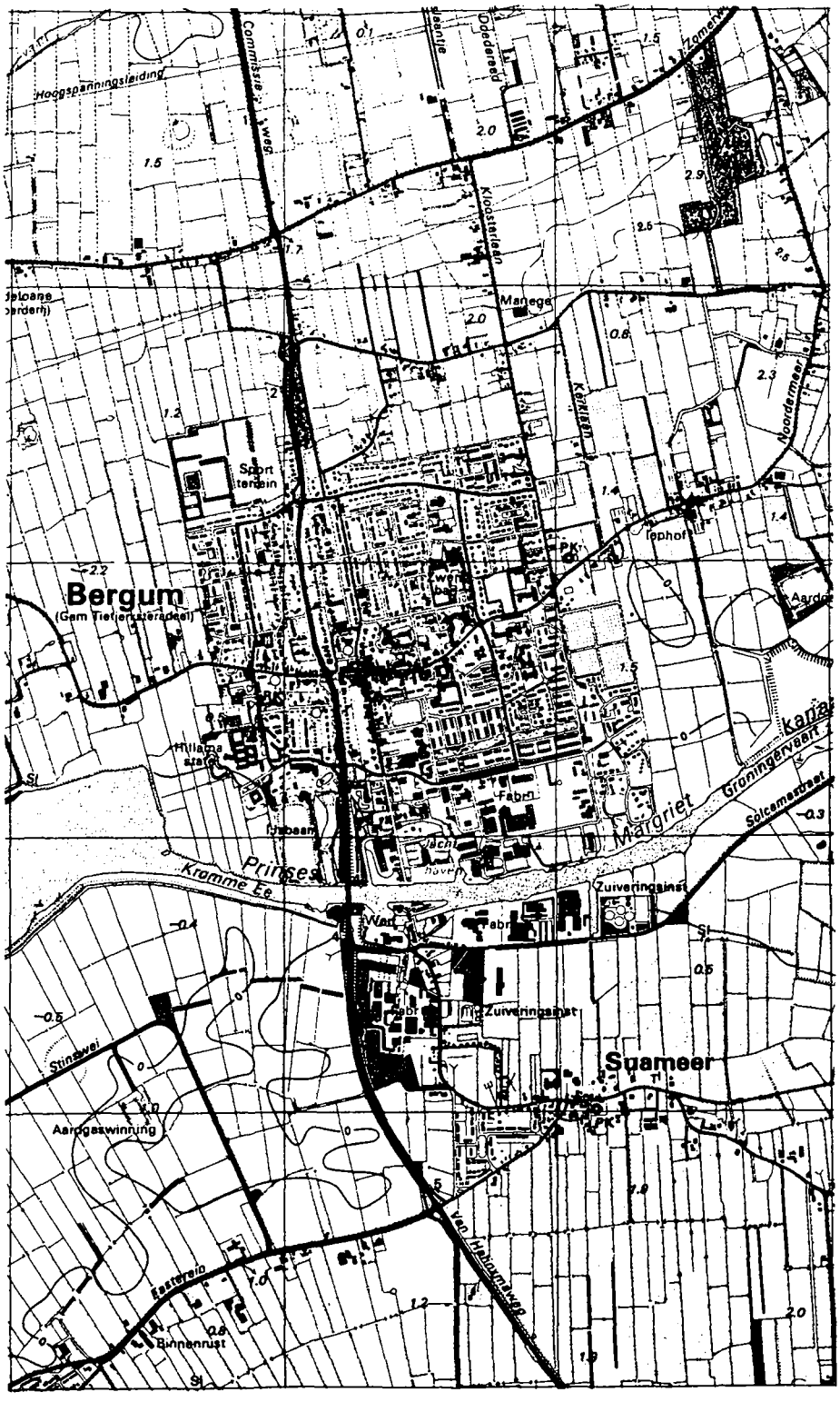
Kaart 3
Gemeente Tytsjerksteradiel
Plattegrond van Burgum e.o. 1982
Topografische kaart van Nederland 1 : 25.000 Blad 11B (fragment)